

Історія й Академія (інтерв'ю з академіком В. А. Смолієм) // Вісник Національної академії наук України. – 2018. – № 4. – С. 3–6.

– Валерію Андрійовичу, 2018 р. позначений багатьма знаковими подіями, котрі продукують глибокі рефлексії як у царині історії України, так і на обширах української науки. Поміж них, безперечно, чільне місце посідає 100-річчя заснування НАН України. Хотілося б почути від Вас як історика з величезним і різноплановим фаховим досвідом про ту роль, яку відіграло створення Академії у нашій національній історії.

– Передусім хочу підкреслити, що творення Української Академії Наук не варто розглядати виключно як один-єдиний і швидкоплинний акт 1918 р. Натомість доречно вести мову про плани та їх реалізацію щодо створення Академії, які виношували українські інтелектуали в імперіях Габсбургів і Романових протягом кількох десятиліть. Більше того, значення нашої Академії можемо оцінити повною мірою лише тоді, коли візьмемо до уваги той факт, що її утворення було неодмінною складовою процесу національного Відродження XIX – початку XX ст., або, як висловилися би сучасні дослідники, проекту винайдення чи конструювання української нації.

Варто нагадати, що саме «довге» XIX ст., метафорично назване віком націй і національних держав, відоме ще як століття потужних і багатоманітних модернізацій, які кардинально змінили політичну, економічну та культурну карту Європи. Недаремно протягом цього «довгого» сторіччя, верхню межу якого одні історики доводять до Першої світової війни, а інші – навіть до початку 1920-х років, монархічна Європа вірнопідданих, старої аристократії, вищих і нижчих станів поступово перетворювалася на Європу націй, національних держав і громадянських суспільств.

Із цієї перспективи перед українськими інтелектуалами на зламі XIX–XX ст. поставало надзвичайно складне й амбітне завдання – закласти потужні підвалини культури і духовності як своєрідного трампліна задля змагань за національну автономію і, врешті-решт, за державну самостійність. Але національний культурний простір не формується завдяки лише вольовим зусиллям або фінансовим інструментам окремих осіб, а потребує тривалої розбудови відповідної інституціональної мережі, плекання щонайменше кількох поколінь інтелектуалів, насамперед їхнього фахового рівня, професійної організації, прищеплення базових підвалин і ціннісних шарів свідомості, оперування актуальними дослідницькими стратегіями й дієвими концептуальними пропозиціями тощо. Не випадково проект культурного українства був якнайтісніше пов'язаний із планами щодо створення Академії, які від кінця XIX ст. виношувалися у межах Наукового товариства імені Шевченка як прообразу майбутньої національної академічної науки.

Однак слід наголосити, що плани створити українську Академію, а спершу – академічну друкарню як серцевину майбутньої спільноти протягом 1880-х років виношували й наддніпрянські інтелектуали – історик Володимир Антонович, письменник Олександр Кониський, композитор Микола Лисенко, мовознавець Кость Михальчук, економіст Тадей

Рильський, промисловець й інженер Василь Симиренко, лікар і перекладач Василь Вовк-Карачевський та ін.

Отже, боротьба за Академію була спільною справою українських інтелектуалів, штучно розділених кордонами тодішніх імперій. Саме в цьому розрізі варто розглядати і проєкт НТШ, який пощастило реалізувати з огляду на більш ліберальну політичну атмосферу в монархії Габсбургів завдяки спільним зусиллям галичан і наддніпрянців.

Школу НТШ пройшли сотні осіб, а об'ємні томи видань цього товариства заклали фундаментальні засади для багатьох дисциплін і галузей української науки. Більше того, на початку ХХ ст. НТШ здобуло реноме неофіційної національної Академії, котре де-факто визнавали чимало іноземних учених і дослідницьких інституцій і, звичайно, не визнавали імперські уряди. Спроби розбудувати українське наукове життя тривали і на підросійській Україні. Згадаємо, приміром, Українське наукове товариство у Києві, до якого М. Грушевський та його колеги намагалися перенести високі академічні стандарти НТШ.

Отже, для історика 1918 рік безперечно пов'язаний із вікопомною датою народження нашої Академії і водночас з усвідомленням і розумінням того, що вона не була принагідним подарунком долі за часів воєнної та революційної хуртовини. Натомість ця хронологічна межа увінчала тривалу боротьбу, суперечки кількох поколінь інтелектуалів за цю важливу складову українського національного проєкту. Гадаю, що історія української академічної науки не вичерпується лише окресленим столітнім проміжком, а охоплює принаймні ще ряд десятиліть подвижницької і навіть жертвовної, героїчної праці наших великих попередників, багато з яких не могли навіть сподіватися на прижиттєве визнання в імперських середовищах, а працювали заради майбутнього України.

Таким чином, коли йдеться про роль Академії, мусимо осягнути незабутню унікальність хронологічної межі 1918 р. З одного боку, цей рубіж був наслідком успішно реалізованих задумів і навіть тріумфом, а в певному розумінні – духовною, моральною сатисфакцією для сотень українських учених, які зазнали багатьох утисків, лихоліть і поневірянь протягом попередніх десятиліть. З другого боку, 1918 рік став початком нового, хоч і дуже тернистого, часом вельми трагічного, як у сталінську добу, академічного життя, столітній ювілей якого ми нині будемо вшановувати та відзначати.

Не випадково за радянських часів цю дату намагалися замінити, наприклад, на 1919 р. Сенс цього був єдиним – відокремити академічну науку від загальних тенденцій національного розвитку, а натомість штучно прив'язати її до нового більшовицького режиму. Не випадково в СРСР був завжди затребуваний жупел так званого «націоналізму», яким постійно лякали і який навішували на українських учених, письменників, митців тощо. Адже українська наука була невід'ємним компонентом національного проєкту, без якого він не міг бути реалізований.

– Ви як історик безперечно маєте власний погляд на конституювання Академії. На Вашу думку, в чому ж виявилися особливості формування української академічної спільноти, коли подивитися на процес її інституціоналізації у світлі того часу?

– Ви поставили дуже цікаве й неординарне запитання, котре передбачає, скоріше, не коротку відповідь, а розлогі студії і навіть спеціальні монографічні дослідження. На мою думку, академічний світ завжди був, є і буде розмаїтим, тобто складався, складається і буде складатися з різних типів і форм наукових спільнот. Звісно, кожна академічна спільнота має як свої переваги, досягнення, традиції, інституціональні моделі, зв'язки та комунікації, стиль керівництва, так і організаційні недоліки, стереотипи, інерційні складові мислення, вироблені тривалими практиками чи впливами культурного простору, тощо. Академічні спільноти, котрі здобули найбільші досягнення та міжнародне визнання, розглядаються як взірцеві приклади для наслідування чи запозичення їхнього досвіду, інституціональних рішень, організаційних моделей, базових концептуальних пропозицій і т. ін.

На початку ХХ ст., особливо за часів української революції 1917–1921 рр., перед батьками-засновниками постало питання: який тип академічної спільноти обрати за взірець для конструювання нової Академії? На той час найкращими вважалися німецька і французька моделі академічної науки, кожна з яких спиралася на давні традиції та розбудовані організаційні структури. Більше того, французькі і німецькі впливи у тому чи іншому вигляді позначалися протягом усього ХІХ ст. на територіях майже всіх країн Європи (зокрема й в українських землях).

Вочевидь, не варто дивуватися, що в Україні були прихильники як німецького, так і французького досвіду, зокрема науковці, виховані в німецькій або французькій інтелектуальній культурі. Та насправді, не можна просто взяти й скалькувати чийось успішну модель, впровадивши її у своє наукове життя, позаяк існує власне соціо- й етнокультурне середовище, політичні та економічні передумови, наукові традиції, своєрідні обриси конкуруючих генерацій інтелектуалів, неповторні шари культурної свідомості і ще сотні, тисячі малих і великих факторів, які даються взнаки не одразу, а з плином часу та у процесі тривалих трансформацій. Тому організаційні сегменти, інституціональну мережу, наукову комунікацію, управлінські алгоритми, провідні конфігурації дослідницьких практик і циклів доводиться вибудовувати все ж таки інакше, ніж це склалося у вподобаній або взірцевій моделі. Звісно, так сталося і з творенням нашої Академії.

Первісна інституціональна модель ВУАН значною мірою наслідувала французький взірець – академічна спільнота широкого типу з розгалуженою та багаторівневою структурою інституцій і установ. За великим рахунком, така академічна спільнота претендувала на те, щоб стати потужним і навіть монолітним, домінуючим центром загальнонаціонального інтелектуального, а певною мірою й культурного життя з виразним соціогуманітарним рефреном. Адже французька інтелектуальна культура була нерозривно

пов'язана не тільки з мистецтвом, а й із витонченою культурою поетичного та прозового слова. Не випадково, коли ми згадуємо про французьку інтелектуальну культуру, то зазвичай апелюємо до її експресії, неповторних поетичних асоціацій і яскравих форм творчих проявів. Водночас французька інституціональна мережа здебільшого формувалася на засадах широкої наукової асоціації, котра включала різноманітні і навіть різнорідні сегменти.

Натомість німецьку академічну спільноту здебільшого пов'язували з Берлінською Академією наук та її батьком-фундатором, знаним філософом-раціоналістом і математиком Г.-В. Лейбніцом. Цю модель – централістично-ієрархічну з виразно окресленою спеціалізацією свого часу наслідувала чи запозичила Санкт-Петербурзька (пізніше Російська) Академія. Багато українських інтелектуалів початку ХХ ст. сприймали німецьку модель як централістично-елітарну і навіть аристократичну, тобто зорієнтовану здебільшого на вищі верстви суспільства.

Якщо згадати революційні виклики початку ХХ ст., то вповні природно, що французька академічна спільнота сприймалася багатьма українськими вченими як кращий взірець для наслідування. Проте дійсність, як завжди, виявилася більш складною, розмаїтою і, якщо хочете, більш живою та гнучкою, ніж хрестоматійні моделі чи взірцеві приклади. Найкраще про це свідчать саморефлексії українських інтелектуалів середини 1920-х років, які намагалися порівняти, точніше осягнути ту будову ВАУН, котра склалася на той час.

Ці самоспостереження чи самоосягнення виявили не зовсім очікувані результати, зафіксовані у науковій хроніці. На думку тодішніх дописувачів, ВАУН з її трьома відділами – історично-філологічним, фізично-математичним і соціально-економічним, які склалися з багатьох комісій, кафедр, інститутів, кабінетів, музеїв, товариств, здебільшого виявилася схожою з французьким взірцем, але в певних інституціональних рисах більше тяжіла до бельгійської або навіть голландської Академії. Адже ці академічні спільноти послідовно конструювалися на засадах багатоманітної, багаторівневої наукової асоціації.

Втім, у дійсності постала оригінальна шестирівнева інституціональна система ВАУН – кабінет / комісія / кафедра / цикл / відділ / президія, котра помітно відрізнялася від європейських взірців. Така інституціональна мережа доволі успішно функціонувала в Академії протягом 1920-х років, хоч і неодноразово спричиняла гострі критичні зауваження з боку ряду вчених. Але коли взяти до уваги той величезний науковий доробок молоді української академічної спільноти протягом цього пореволюційного «золотого десятиліття», попри постійні економічні злигодні, вічні фінансові негаразди, зростаючий політичний тиск і посилену ідеологізацію культурного життя, то можемо зробити висновок – принцип суцільної асоціації чи асоціативного взаємодоповнення різнотипних осередків виявився дуже вдалим інституціональним рішенням 1920-х років, яке «спрацювало» на відмінно.

У наш столітній ювілей маємо неодмінно згадати вдячним, теплим словом фундаторів Академії за їхню організаційну мудрість. Адже вони не піддалася нав'язливим новаціям технократичної моди та централістичним спокусам початку ХХ ст., оскільки чудово розуміли значення соціогуманітарного знання та відповідних каналів його циркуляції у тогочасному суспільстві. На превеликий жаль, у міру радянзації Академії та наростання політичних репресій, засади наукової асоціації заступила директивна й адміністративна централізація. Та це вже інша сторінка складної і драматичної історії Академії...

[Повний текст](#)